

Ірина МАТЯШ,

*доктор історичних наук,
професор, заслужений діяч науки і техніки України,
професор Дипломатичної академії при МЗС України*

ДОЛЯ ДИПЛОМАТИЧНОГО АРХІВУ ЄВГЕНА СЛАБЧЕНКА

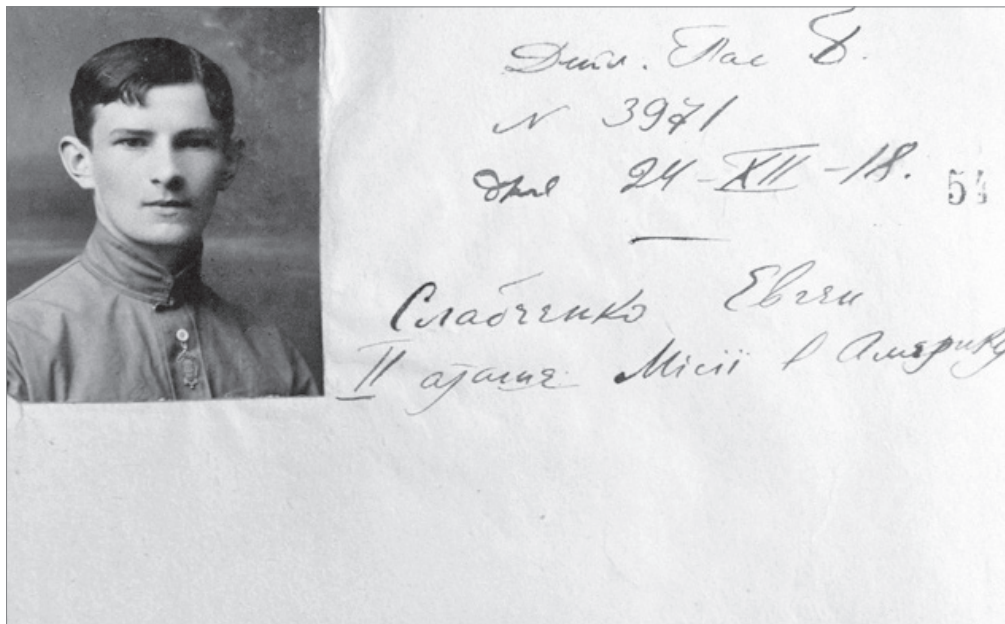
Збирання Світової бібліотеки україніки та Дипломатичного архіву в її складі було головним заняттям Євгена Слабченка¹ (Ежена Деслава) впродовж багатьох років. Поняття «дипломатичний архів» він розумів дещо ширше, ніж нині прийнято в міжнародному праві («сукупність документованої інформації, утвореної в діяльності відомства закордонних справ та його закордонних представництв» [1, с. 81–82]), розшукуючи та включаючи до складу своєї колекції як оригінали та копії міжнародних угод, офіційних документів, утворених у діяльності дипломатичних представництв, так і особисті документи дипломатичних працівників, мапи та фотодокументи різних часів, друковані матеріали на теми міжнародних відносин і дипломатії. У справі формування «збірки і архіву» його найближчими радниками, консультантами, а почасти й співрозробниками концепцій (що неодноразово мінялися), були власники великих документальних зібрань — відомі українці, колишні дипломати: Михайло Єреміїв та Євген Бачинський. Попри те що стосунки між цими двома діячами були напружені, Є. Слабченко розраховував на їхній досвід і знання, пробував знаходити компроміси у спілкуванні та планував об'єднати всі зібрання для створення української музейно-архівної установи на чужині. Його документальна колекція, що містила унікальні джерела з історії української дипломатії періоду її становлення за доби УНР та Української Держави, у майбутньому, за задумом власника, мала потрапити в Україну. Євген Слабченко свідомо заповідав збірку за єдиної умови: «коли Україна стане справді незалежною Державою, цей Музей-Архів передати в Київ» [2, с. 107]. У березні 1963 року (незадовго до раптової смерті), як щирий патріот України, він наголошував: «збірка Українці і мій архів будуть перевезені в Швейцарію і я вже дістав гарантію від швейцарських офіційних чинників, що збірка і архів будуть передані лише в розпорядження Уряду Суверенної України» [2, с. 124].

Очевидно, що ця ідея створення бібліотеки й архіву української еміграції не була новою. На той час уже стала історією діяльність Музею визвольної боротьби України в Празі (1925–1948) [3–5], із багатьма діями якого Є. Слабченко був добре знайомий. Відомі йому були й гострі дискусії про місце розташування фондів МВБУ та потребу перенесення його на Північноамериканський континент, що велися з кінця 1920-х років. Каленик Лисюк пропонував профінансувати спорудження будинку для фондів МВБУ в Швейцарії [3, с. 81]. Михайло Єремійв висловлювався за створення Женевської філії МВБУ, куди планував передати свій архів, і бачив себе в ролі її завідувача [6, оп. 1, спр. 463, арк. 56]. Євген Бачинський пропонував створити в Женеві філію Бібліотеки ім. С. Петлюри й готовий був передати туди на особливих умовах своє документальне зібрання [5, с. 231–232]. Андрій Жук розглядав можливість створення окремого архіву-музею ЗУНР [7]. У Канаді та США перші українські архіви-музеї постали в 1940-х роках: 1944 р. — Осередок української культури і освіти у Вінніпезі; 1945 р. — Музей-Архів УВАН у Нью-Йорку; 1948 року — Український інститут Америки в Нью-Йорку [5, с. 412–427]. А в 1954 році Каленик Лисюк заснував в Онтаріо (Каліфорнія, США) Український національний музей і бібліотеку як спадкоємця МВБУ. Власники великих документальних колекцій (Євген Бачинський, Михайло Єремійв, Андрій Жук та ін.) плекали надію створити приватні музеї, зберігши тим самим свої документальні скарби. Зрештою, їхні зібрання знайшли місце в канадських архівах [8]. Коли фонди МВБУ в Празі формувалися з приватних колекцій і документальних фондів дипломатичних та інших державних установ, переданих на зберігання переважно керівниками дипломатичних місій УНР, що опинилися у вимушеній еміграції, основним принципом комплектування архівів-музеїв на чужині залишалися добровільні документальні пожертви, що забезпечувало надалі збереження документів та передбачало запровадження інформації, що містилася в них, до наукового обігу. Відповідно потрапляли на зберігання також і документи офіційного походження, оскільки серед українських емігрантів були державні службовці різних рангів (від міністрів до працівників канцелярій) міністерств і відомств УНР, які свого часу вивезли ці документи, та дипломати, котрі зберегли у власних колекціях документи дипломатичних місій. Менша частина таких колекцій за різних обставин повернулася в Україну [5, с. 287–326], більша — залишилася в тих країнах, де було завершено їх формування. Подібним став фінал «долі» Дипломатичного архіву Євгена Слабченка, сформованого шляхом цілеспрямованої евристики.

Євген Слабченко, який здобув визнання наприкінці 1920-х років на ниві європейського кіноавангарду, долучився до збирання українських архівів на початку 1950-х років. Саме він першим серед власників документальних збірань запровадив термін «дипломатичний архів» для означення колекції документів, що утворилася в результаті діяльності дипломатичних установ та особистих документів дипломатів. Більше того, у його амбітних планах було створення Українського дипломатичного інституту як наукового товариства зі спеціалізованим видавництвом. Новий для себе напрям зацікавлень він відкрив під впливом ознайомлення з діяльністю архіву Осередку української культури і освіти у Вінніпезі, потрапивши до Канади 1949 року в пошуках роботи на ниві кіно.

На той час Слабченко мав достатній операторський і режисерський досвід діяльності в кіноіндустрії Франції, Іспанії та Швейцарії та репутацію «доброго кінотехніка (фільмовий декупаж, мізансцена, дубляж і монтаж)» [2, с. 19]. Його кінокар'єра почалася невдовзі після приїзду в Париж із Праги, де він деякий час після невдалої спроби стати дипломатом [9] мешкав на емігрантській околиці — Біянкур. Згодом Євген Слабченко в оповіданні «Хата на колесах» [2, с. 158] так зображував цю частину Парижа. «Біянкур є фабричне паризьке передмістя. Сірий вигляд, повітря отруєне сажою, відсутність дерев... Будови симетричних майстерень-ательє рів[но] займають довгі дільниці: тут знаходяться великі заводи самоходів Рено. Головним осередком білянкурського життя є Національна площа, на яку виходить найбільша брама заводів Рено. Довкола площі — маленькі каварні та ресторани, так само як і брама, добре знайомі багатьом паризьким українцям, що за часи своєї емігранщини працювали “на Рено”». Так само, як і багато інших емігрантів, Слабченко починав «життєву кар'єру» «простим робітником на заводі Рено» [10, с. 114]. Матеріальні труднощі, неналежне знання мови, забутої за п'ять років, які відділяли його від часу завершення гімназійної освіти, шкільна наука були суттєвою перешкодою для отримання університетської освіти. Проте винахідливий юнак безпомилково знайшов точку докладання своєї бурхливої енергії та нереалізованих амбіцій. У цьому районі було розміщено Білянкурську кіностудію, яка часто давала можливість емігрантам «попрацювати в кіно» — набирала статистів. Серед них, очевидно, був Євген. Тоді й виникло його захоплення цим модним мистецтвом.

У квітні 1924 року він закінчив спеціальні курси кіномеханіків [11, с. 34], а навесні 1925-го став слухачем російської навчальної кіностудії, де викладали соратник автора теорії «фотогенії» Луї Деллюка й творець теорії мистецтва «ліросфера» Жан Епштейн, актор німого кіно красень Осип Руніч (Фрадкін) та інші діячі культури. Жан Епштейн був також учасником утвореного 1921 року Альберто Кавальканті



Клубу прихильників кіно в Парижі, де ділився своїми враженнями зі слухачами. Саме у Ж. Епштейна Є. Слабченко вчився використанню крупного плану, подвійної експозиції, оптичної деформації, нестандартним прийомам монтажу. Навчання в російській кіностудії тривало недовго. Восени приватний заклад закрила паризька поліція за рішенням суду через звинувачення у зйомках порнофільмів.

Одночасно на сторінках газети «Русское время», редактором якої був епатажний журналіст і видавець киянин Олександр Філіппов, свого часу співвидавець газети «Голос Києва», упродовж весни 1925 — літа 1926 років у розділі кінохроніки з'являлися його стислі дописи про кіноновини, підписані акронімами «С.», «Е.С.», «ЄдС» та ін. Від 1925 року він почав співпрацювати з румунським журналом «Сінема», що виходив у Бухаресті, як автор рубрики «Кіно за кордоном», а 1926-го його ім'я з'явилося серед членів редколегії цього часопису. Свої матеріали він підписував творчим псевдонімом Ежен Деслав (Ежен де Слав) — французький варіант імені Євген (Ежен) і прізвище-псевдонім, що означає «зі слов'ян». У складі редколегії він числився під своїм справжнім ім'ям, яке зазвичай закордонні видання плутали й писали як «Славченко». Щодо потреби вибору псевдоніма Є. Слабченко згодом писав у оповіданні «Пан Серж»: «На Монпарнасі

його називали — “Серж”. Іноді, щоб краще пояснити про кого іде річ, додавали до “Сержа” — “Укренієн”, тобто українець. Прізвище його ніхто не міг запам’ятати. Воно було задовге й зашироке, всі спроби скоротити й зробити це прізвище більш аеродинамічним були невдалі» [2, с. 158]. Від середини 1920-х років Слабченко переважно послуговувався творчим псевдонімом.

1926 рік був позначений іще однією важливою подією в його житті: він увійшов до кола засновників Гуртка молодих письменників, художників і кіноавангардистів на Монпарнасі, членами якого були Шарль Вульф (Charles Voulff), Жорж Пілон (Georges Pilon), Арманд Нуд (Armand Naud), Наталі Жардін де Лаваль (Natalie Guerquin de Laval) та ін. Мріяв зняти власне кіно. Того ж року зробив спробу розпочати університетську освіту — записався на юридичний факультет Сорбонни на 1926–1927 навчальний рік. Однак числився там лише протягом першого триместру [11, с. 31]. Аби бути ближчим до мистецтва, Є. Слабченко деякий час працював електротехніком і декоратором у паризькій Опері, помічником режисера в театрі Жоржа (Георгія) Пітоєва. Свої «Кіноетюди» він надсилав до всіх відомих мистецьких часописів Праги, Лондона, Софії, Москви. 1927 року став ще й французьким кореспондентом ВУФКУ, активно друкувався в київському журналі «Кіно», створив клуб «Друзі українського кіно» як паризьку філію київського Товариства друзів радянського кіно.

Тріумфальним виявився для Євгена Слабченка 1928 рік. Тоді він створив фільми «Марш машин» та «Електричні ночі», яким судилося увійти до класики кіноавангарду, як і його псевдоніму — Ежен Деслав — залишитися в історії світового кіно. Окрилений успіхом у кіно та кіножурналістиці, Деслав зняв 1929 року новий фільм — «Монпарнас». «Вечір на Монпарнасі: переповнені тераси каварень, рух, світло, гомін, різноманітні мови, раси, фахи. Талан поруч з бездарністю, мільонер коло бідолахи артиста, що не має чим заплатити...», — таким він хотів показати на екрані цей богемний куточок Парижа» [2, с. 158]. Із прем’єрними показами фільму Деслав-Слабченко об’їхав кілька європейських столиць, де шукав славу та заробіток на майбутнє. Відтоді Деслав вирішив не зраджувати кіномистецтву й брався за будь-яку роботу в цій сфері. 1936 року він одружився з французькою Деніз Борне (Denise nee Boronet), яка впродовж усього життя була йому вірним другом і зробила останнє розпорядження щодо його Дипломатичного архіву.

Під час Другої світової війни митець залишився поза політикою. Постійні пошуки заробітку привели його в Іспанію, деякий час Ежен Деслав працював для Спілки «Середземноморське кіно» в Мадриді. Водночас пробував започаткувати серію брошур українською мовою: «Вміння поводитись», «Вміння їсти», «Вміння плекати красу», потрібних, на його думку, «кожній культурній людині — чоловікові і жінці»

[2, с. 29]. Рукописи надсилав Євгенові Бачинському, сподіваючись на його допомогу в організації їх публікації. Однак той, хоч дієво допомагав Слабченкові, щодо його письменницького хисту ілюзій не мав. «Повістярського таланту на мою думку у Вас великого немає, — писав він авторові, — але читаються вони з приємністю і будуть мати успіх напевно. Ще скорше спомини з емігрантського життя, хоч взяті з різних уст і іноді фантастичні (наприклад про Інститут краси в Женеві!). Мова жива й добра, але треба її більш обробити. Тепер в Україні великий попит на емігрантську літературу і Ваші оповідання будуть мати успіх. Про це не турбуйтеся. Але через них Ви до красного письменства не увійдете!...» [2, с. 208]. На початку 1948 року Слабченко розпочав писати роман «з життя українських дипломатичних місій 1918–1921 років» «Український дипломатичний кур'єр» [2, с. 53], доля якого поки що невідома. Часто декларуючи свою причетність до світу дипломатії, Євген Слабченко ще не раз звертався до цієї проблеми в різних видах своєї діяльності.

У листопаді 1948 року кінооператор повернувся в Ніццу, щоби «відновити кіно-зв'язки та відремонтувати помешкання», яке дружині вдалося зберегти під час війни, та зі сподіванням отримати більш оплачувану працю, ніж у Мадриді. Подружжя мешкало за адресою: 6 bis avenue Durante Nice. Звідти Слабченко розсилав численні листи особам, установам, товариствам, мистецьким організаціям у Франції, Іспанії, США, Канаді, інших країнах, а також у радянській Україні та Росії.

Від вересня 1949 року Деслав-Слабченко почав брати участь у Каннському кінофестивалі. Там він зустрівся зі своїм давнім знайомим — Володимиром Винниченком, домовився про «фільмування» його побуту. Проте виконання домовленості дещо відклав, оскільки того ж року виїхав до Канади в пошуках режисерської роботи та доброго заробітку. Як він згадував згодом, ніхто із земляків його рішення морально не підтримав («“Не їдьте, згинете з голоду на льоду Канади!” — писали земляки» [2, с. 166]). Очевидно, не в останню чергу під впливом таких застережень Євген Деслав не знайшов для себе місця на канадському кіноринку та повернувся в Європу. Однак невдовзі переконався в тому, що «кінопродукція в Канаді постає, існує і завдяки телебаченню буде розвиватись» і пошкодував про своє рішення: «Видатних кінотехніків у ній немає, а я працюю в Мадриді на користь іспанської кінематографії» [2, с. 167].

Проте подорож до Канади мала неочікуваний результат. Є. Слабченко познайомився з діяльністю Осередку української культури і освіти у Вінніпезі, його архівом, бібліотекою і музеєм і зацікавився проблемою збереження документальної спадщини українців у сенсі локалізації їх колективної пам'яті поза межами України та репрезентації української ідеї. Отримання матеріальної вигоди від такої роботи також передбачалося. Він сподівався, що знайде людей, які передадуть до його уста-

нови не лише свої книжки, але «і свої заощадження за тестаментом». Доброю нагодою для встановлення таких контактів стала можливість узяти участь у Першій зустрічі українських митців Америки й Канади з громадянством у Торонто, підготовку до якої було розпочато в травні 1954 року [12, с. 3–4, 76]. Книга, що вийшла внаслідок цієї зустрічі, мала присвяту: «Честі і пам'яті тих з наймогутнішого і найбільш атакованого бастиону України, — української культури — тих, що у смертельній боротьбі з Московщиною впали, падуть та падатимуть, поки на Сході Європи не стане вартовим миру, свободи, добробуту і вільної, щасливої творчої праці людини Українська Держава» [12, с. 5]. У червні 1954 року Деслав-Слабченко звернувся до всіх українців, що «мають фільмові матеріали навіть і дуже короткі» з пропозицією передати йому ці матеріали на зберігання в Український кіноархів, щоб уникнути їх загибелі. На той час у його архіві вже було зібрано сюжети, зняті в Європі: відомі українські діячі, українські військові провідники, українські мистці, що працювали в Парижі, декілька сцен із життя українців у Празі й у Мадриді. Матеріал зберігався у відповідних умовах, що сприяло забезпеченню збереженості негативної та позитивної плівки [2, с. 173]. Рекламування діяльності в цій сфері Слабченко фактично не припиняв, залучав до неї знаних співвітчизників, розшукував дарувальників, а іноді купував бібліотечно-архівні колекції українських діячів.

Результатом активної пошукової роботи стало започаткування 1954 року «Збірки україніки» («Світової збірки україніки», «Міжнародної бібліотеки українознавства»), створення Українського кіноархіву, Архіву української еміграції (з перспективою перетворення його на Східноєвропейський архів), Українського дипломатичного інституту та інших архівних проєктів.

Участь у Міжнародному кінофестивалі ЮНЕСКО в Локарні в липні 1954 року вже була чітко мотивована з цих позицій — Євген Деслав-Слабченко там «робив велику пропаганду українській справі» [2, с. 64]. Аналізуючи твори, удостоєні премії Гонкура — найбільшої літературної премії Франції, — «Час мертвих» П'єра Гаскара та німецької премії Лессінга в Гамбурзі — «Аж до світанку» Альбрехта Геза, присвячені людському виміру подій Другої світової війни, Деслав висунув ідею «встановити українську премію в 1954 році за твір, написаний чужою мовою, де Україна є найкраще показана» [2, с. 169].

Надалі Є. Слабченко використовував мистецькі майданчики для популяризації свого нового захоплення. У лютому 1955 року в рамках «Української міжнародної культурної акції» він організував виставку української книги в ательє Миколи Приходька в Торонто. Наступна акція, присвячена виданням про Україну іноземними мовами, відбулася під час чергового Каннського кінофестивалю. На той час збірка Деслава мала 400 назв, найціннішими примірниками були книжка

про Україну китайською мовою, видана в Харбіні 1939 року, та канадські книжки про Україну, видані після 1945 року.

Щодо подальшого розвитку збірки україніки Є. Слабченко консультувався з М. Єремійвим. Той підтримував ідею колеги щодо створення бібліотеки українознавства, хоч і пробував її «редагувати» з урахуванням свого попереднього досвіду та власних нереалізованих ідей. Він вважав актуальним «утворити Центральну Українську Бібліотеку і постійний Культурний Центр (на зразок Академій, які існують по всіх більших містах Франції та Швейцарії. Встановити титул “Амбасадора Української Культури” і призначити для кожної більшої держави заслужену людину, яка має відповідні здібності, заслуги і зв’язки)» [13, файл 46]. Як можливих фінансових донорів у цій справі розглядав Південноєвропейський фонд у США («вони дають УВАН в Нью-Йорку 60.000 доларів річно, — отже можуть дати і на бібліотек» [13, файл 47]), фонди Рокфеллера й Карнегі.

Під впливом ідей М. Єремійва та з надією, що той, як обіцяв, «буде далі вести акцію в ЗДА», щоб його «призначили (і дали гроші!!!) представником УККА в Європі з осідком у Женеві» [13, файл 47], Слабченко дещо змінив концепцію. Відтак ідея формування Збірки україніки трансформувалася в спробу створення «Міжнародної бібліотеки Українознавства» з осідком у Швейцарії (Женеві або Лозанні). З метою інтелектуального та фінансового забезпечення проекту колекціонер планував створити «Почесний Комітет Міжнародної бібліотеки Українознавства», до якого серед перших запросив Є. Бачинського з дружиною. Є. Бачинський натомість скептично ставився до «затії» заснування «Міжнародної бібліотеки Українознавства»: «Це буде, як звичайно, “солом’яний вогонь” кількох ентузіастів і не принесе нічого сталого і позитивного!» [2, с. 231].

Та песимістичні зауваження поважного українця не розхолоджували Є. Слабченка. Він використовував усі можливості для реалізації задуму, пробував започатковувати пов’язані з цією працею видавничі проекти. Найбільше його захопила ідея створення «Дипломатичної історії України», яку він згодом назвав «головною справою» свого життя. Водночас планував підготувати «Український світовий путівник» («Всесвітній путівник для українських туристів»), призначений для українців-туристів, що подорожують по світу. Структурування було передбачено за країнами із зосередженням уваги на зв’язках з Україною: «Українське та історичне має кожне місто, названо українських митців, адреси українських закладів, музеїв, що мають українські експонати, відомості про знаних українців». У серії мали побачити світ путівники: «Україна і Франція», «Україна й Італія», «Україна і Швейцарія», «Україна й Еспанія», «Женева, Лозанна, Вевей і Монтре в літературі 19-го століття», «Український Ватиканський путівник» тощо. Першим він запланував видати «Український путівник

у Швейцарії» (інші назви: «Путівник по Швейцарії для українських туристів», «Українці в Швейцарії і швейцарці в Україні»). За браком часу, грошей, необхідної наукової компетенції автора ідеї ці важливі проекти практично не знайшли втілення.

Починаючи з березня 1958 року свої документи почав надсилати йому капітан Святослав Шрамченко (помер 18 липня 1958 року) — матеріали про себе, свою біографію, фото, статті, документи й навіть пакунок українських грошей. Капітан дуже хотів, аби колись найбільший корабель Чорноморського флоту носив його ім'я, а зроблений власноруч альбом потрапив до Українського Морського Музею Вільної України [2, с. 88]. Іншого шляху туди, ніж через Збірку Євгена Слабченка, він не бачив. У липні 1958 року колекціонер купив архів композитора Федора Якименка з багатьма невиданими композиціями і архів дипломатичних нот, меморандумів, меморіалів УНР, ЗУНР і центру УНР за кордоном відомого українського діяча, удова якого, підписуючи акт продажу, зобов'язала не подавати ім'я чоловіка [2, с. 87]. У квітні 1959 року він дістав з Австралії колекцію матеріалів про Карпатську Україну. Зростання бібліотеки виводило на нові ідеї — накопичені документи склали основу «одинокого в світі „Архіву Телевізії“» [2, с. 102].

Найбільшими документальними надбаннями Слабченка на початок 1960-х років стали бібліотека й архів сина протоієрея Києво-Софійського собору Симеона Трегубова Григорія Трегубова, випускника 1-ї Київської гімназії та університету Монпельє, ученого-біолога, директора Вілла-Франкської зоологічної станції, та бібліотека підприємця, власника невеликого готелю в Сошо Данила Гречкосія — разом близько 5000 томів. На віллі останнього в Ніцці (за адресою: 20 bis Avenue Mont-Rabeau²) через деякий час було розташовано Світові збірки україніки; згодом тут оселився також її упорядник із дружиною. Збірки мали такі відділи: загальний літературний, дипломатичний архів, українська дипломатична бібліотека; архів українських письменників, митців, науковців та чужинців («співпрацьовників Української Справи»), приватні архіви українських діячів, депоновані у збірці.

Маючи на меті збирання книг і документів з української тематики, Євген Слабченко не дбав про цілісність отримуваних колекцій. «Я все цікаве українське вибрав [...] для моєї збірки україніки, а все не цікаве (російською мовою) тепер ліквідую — головним чином обміню на українські книжки» [13, файл 47]. Шлях обміну й пожертв виявився продуктивним. Так, Польський літературний інститут у Парижі та редакція польського часопису «Культура» надіслали в обмін на польські книжки видання, присвячені Україні; відома балерина українського походження Рома Прийма подарувала свої фото; Михайло Єреміїв передав добірки «Офінору». Поступово обсяг збірки зростав. У складі Української Дипломатичної Бібліотеки ви-

окремлювався відділ Західної України, де накопичувалися матеріали про зв'язки Станіслава Лещинського зі Львовом, про Наполеона й Галичину, про окупацію Тернопільщини царськими військами, про зустріч у Чернівцях австрійського цісаря Франца І та російського царя Олександра І у жовтні 1823 року тощо.

М. Єремійв ставився до дій Є. Деслава дещо упереджено, очевидно, з огляду на (не власний) негативний досвід у подібних проектах та схильність колеги до перебільшень і самореклами (Є. Бачинський цю рису Слабченка називав «хлестаковщиною»), однак постійно контактував із ним, пробував заручитися підтримкою женевських наукових кіл і навіть пропонував своє помешкання («4 великих покої і 2 менші») під розташування збірки. Як журналіст і науковець, альтернативою він убачав ширший варіант створення Слов'янської бібліотеки, однак при цьому установа повинна була б мати статус наукової. «Ідея моя слідуюча, — писав він Деславу, — заложити бібліотеку і при ній наукову установу, де б могли відбуватися відчити на українські теми, а також видавати власний бюлетень» [13, файл 48].

На червень 1962 року Світова збірка україніки Деслава-Слабченка налічувала понад 4000 книжок про Україну й на українські теми. Архів складався з 15 000 витинок із преси про Україну та 600 тек із документами, рукописами, творами українських письменників, художників, артистів, композиторів, науковців, дипломатів та історичних діячів, що перебували за межами України, та 300 тек матеріалів про чужинців, пов'язаних із Україною та українською культурою.

У лютому 1963 року ідеї Слабченка знову еволюціонували. Потребуючи уточнення концепції, він писав М. Єремійву: «Мене часто під час побуту в Швейцарії питали чому ми не створимо “Institut des Studes Ukrainiennes”. Подумайте над цим, — але нема й що казати що в управі такого інституту я мушу мати відповідне місце» [13, файл 48]. У березні 1964 року у зв'язку з підготовкою «Дипломатичної історії України» виникла думка про створення дипломатичного видавництва з осідком у Женеві, директором якого він хотів бачити М. Єремійва. Назва — «Український Дипломатичний Інститут», що прирівнювало б їхню діяльність до наукового товариства чи академії [13, файл 48]. Таким способом він повертався до пропозицій М. Єремійва.

У квітні 1964 року Дипломатичний архів Є. Деслава поповнився цінними документами — «матеріалами Токаржевського про дипломатичну діяльність УНР (і гетьманської в Царгороді, з текстами [...] українських і турецьких)» [13, файл 48]. Нові надходження систематично висвітлювалися в пресі, але на пораду М. Єремійва було засновано ще й «Вісті Збірки». У складі збірки й Дипломатичної бібліотеки на той час уже налічувалося 4780 позицій. Архів мав 5700 вирізок про Україну, Київ, 359 мап України, 240 фотографій тощо. Важливим при цьому залишалося питання доступу до фондів і легалізації уста-

нови. На думку М. Єреміїва, вільний доступ сприяв би посиленню авторитету установи. Він радив Є. Деславу в рекламі збірки зазначати, що «Ви тримаєте свою Збірку до послуг українських науковців і резервуєте для бажаючих працювати кімнату при Збірці» [13, файл 48]. І якщо власник збірки цілком із цим погоджувався, то питання проведення процедури її реєстрації в державних установах не розглядав як можливе. «Що до “легалізації” моєї бібліотеки і архівів то у Франції це неможливо, — вважав він. — Я не бачу в цьому жадної користі для мене. Легалізація коштує якихось 200 — 300.000 старих франків, і “легалізовану” бібліотеку я не зможу нікуди без спеціального дозволу Національної бібліотеки вивезти. Що до субсидій, то це дурниці» [13, файл 48].

У цей час, а саме 24 травня 1964 року, у Києві в жахливій пожежі загинуло майже 20% книжкового фонду Державної публічної бібліотеки Академії наук УРСР [14, 15]. Звістка про втрату близько 500 тисяч одиниць літератури на суму 117 тис. крб однієї з найбільших книгозбірень Європи негайно облетіла світ. Радіо «Свобода» в режимі щогодинного повтору транслювало таку інформацію: «Звістка про пожежу в бібліотеці АН УРСР настільки жахлива, що можна уявити собі, що українська культура понесла непоправні втрати. Не лише українська культура, а й світова культура чимало втратила, оскільки в бібліотеці АН України зберігаються цінності, які мають всенародне значення» [14]. Натомість партійно-державне керівництво республіки намагалося замовчати трагедію, що породжувало підстави для свідомих українців³ вважати підпал наукової бібліотеки спеціальною акцією радянських спецслужб⁴.

Звістка про пожежу в академічній бібліотеці стимулювала Є. Слабченка до завершення свого тривалого проекту. Хоч як не дивно, його в цій ситуації цікавили передусім не причини підпалу й катастрофічність втрати, а власні перспективи. Він уважав, що у зв'язку з утратою книжкового фонду в Києві зросло значення його збірки, тому вирішив «роspочати [...] негайно акцію за створення великої центральної Української бібліотеки в Женеві з метою охоронити те цінне, що маємо за кордоном» [13, файл 48]. Однак уже в грудні 1964 року стало зрозуміло, що він запізнився. Відтак він задумався над продажем бібліотеки, розраховуючи отримані кошти використати на видання українських книжок. «Мені пишуть з Парижу (Унеско) що Київська Академія бажала би купити мою бібліотеку. Але як зробити з ними зв'язок? — ставив він чергове запитання перед М. Єреміївим. — Подумайте про це» [13, файл 48]. Очевидно, що ця ідея не знайшла втілення. Хоч шанси для її реалізації існували. 21 листопада 1965 року віце-президент АН УРСР акад. І.К. Білодід повідомляв президію ЦК КПУ серед іншого про те, що з числа 500 тисяч утрачених книжок із дублетного й ре-

зервного фондів повернуто на полиці 250 тисяч одиниць літератури та придбано ряд унікальних книжкових колекцій [14].

Залишалося активізувати дії щодо оформлення архівних зібрань. («Як Ви вже знаєте, писав він М. Єремію, — наш проект створення Бібліотеки перехватили в Лондоні, — треба щось робити інше⁵. Швейцарська преса час від часу пише про необхідність створити музей рефюжу (політичного) гадаю що ми можемо зробити перший крок з нашого боку і створити Архів Української Еміграції (поки що української але з можливістю побільшати Архів на Східно-Європейський). Це дасть змогу звернутись до всіх українських бібліотек передати до Архива всі свої дублі, на збереження яких вони не мають місця. В паризькій бібліотеці дублі лежать просто на долівці навіть не зв'язані. В Мюнхені дублями розпалюють грубки. Я маю кілька сотень дублів і охоче передам їх до такого Архиву. У Франції є люди, які передадуть до такого Архиву не лише свої книжки але і свої заощадження за тестаментом» [13, файл 48].

Однак щедрих жертводавців не було. На початку січня 1965 року він вирішив «справу з бібліотекою... поки що відкласти» й зосередитися на підготовці «Дипломатичної історії України». Найважливішим у цих умовах став для нього склад перлини його Збірки — Дипломатичного архіву. Він продовжував вишукувати документи, які мали відношення до історії дипломатії, міжнародних відносин, особисті документи (зокрема фото) українських дипломатів. Справжньою подією було для нього повідомлення іспанських колег про те, що в архіві МЗС Іспанії в Мадриді є листування графа Михайла Тишкевича з королем Альфонсом XIII з українських питань.

10 вересня 1966 року Євген Слабченко раптово пішов із життя. Жодних розпоряджень щодо долі Світової збірки україніки та Дипломатичного архіву він не залишив. Невдовзі після його смерті документальне зібрання обсягом «близько 5000 досье» («20 дерев'яних скринь кожна приблизно по 30 кг»: особисті документи, документи дипломатичних місій УНР та їхніх співробітників, фільми, кіносценарії, листування, відгуки про фільми, контракти з кінофірмами, газетні вирізки, рукописи новел і сценаріїв, повні зібрання закордонних періодичних видань: «Офіор», «Вісник Союзу визволення України», фотодокументи тощо) придбав у вдови Слабченка Деніз Слабченко-Борне музикознавець, скрипаль, педагог, знааний у Франції український громадський діяч Аристид Вирста. Достеменно невідомо, чи це була його власна ініціатива, чи громадське доручення перевезти зібрання з Півдня Франції в Париж. Однак точно відомо, що вже в жовтні Деніз Слабченко-Борне отримала кілька пропозицій щодо продажу архіву чоловіка. Серед перших були запити з Канади й від проф. Вирсти. Маючи сумніви щодо ціни документального зібрання, вона звернулася до Михайла Єремієва за порадою, оскільки «не хо-

тіла зберігати всі ці цінні книги дуже довго», не лише через те, що мала матеріальну скруту після передчасної смерті чоловіка, а й тому, що хотіла бути «впевненою до кого потраплять книжки», бо «також не вічна». Ситуацію ускладнювало те, що жінка не могла знайти складений Деславом каталог зібрання, без якого важко було оцінити його вартість. М. Єреміїв згадав про суму в 150 000 франків, запропоновану представником ЮНЕСКО в 1963 році, однак радив не поспішати й висловив бажання приїхати на допомогу для оцінки архіву та спілкування з покупцями. Утім невдовзі проф. Вирста викупив архів за 10 000 доларів [11].

Україна втратила шанс повернути це надзвичайно цінне зібрання. На початку 2000-х років на запит Леоніда Череватенка через Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей Посольство України у Франції повідомляло про бажання проф. Вирсти продати архів, але коштів на його придбання не знайшлося. Документальне зібрання Євгена Слабченка викупив французький кінознавець українського походження Любомир Госейко, який багато чим прислужився поверненню імені кіномитця та колекціонера із забуття. Доля Дипломатичного архіву Слабченка повторила долю багатьох документальних скарбів, які досі, всупереч мріям їхніх утворювачів (Євгена Бачинського, Михайла Єреміїва, Андрія Жука, Івана Огієнка, Яна Токаржевського-Карашевича), не знайшли шляху на батьківщину. Документи, які залишилися за межами України, мають колосальний джерельний потенціал для вивчення історії міжнародних відносин і персоналій видатних дипломатів. Їх можна умовно назвати «Дипломатичний архів української еміграції». Він потребує спеціального вивчення як із точки зору складу й змісту документів і джерельного потенціалу щодо дослідження історії розвитку міжнародних відносин України, персоналій видатних дипломатів та історії дипломатії, так і з точки зору можливості повернення цих документів до України.

Нижче подаємо два листи — фрагмент листування дружини Євгена Слабченка — Деніз Слабченко-Борне та Михайла Єреміїва з приводу долі архіву Слабченка. Документи зберігаються в Бібліотеці та архівах Канади, у фонді Михайла Єреміїва. Неофіційний переклад із французької мови здійснили В.Б. Гуртенко та А.В. Василенко.

¹ Слабченко Євген Антонович (псевдоніми: Ежен Деслав, Євген Деслав, Євген Деслав-Слабченко, Євген де Слав та ін.; криптоніми: Є.Д., Е.Д., Д., ED; 8 грудня 1899 р., м. Таганча Канівського повіту Київської губернії (нині — Черкаська обл.) — 10 вересня 1966 р., Ніцца) — український громадський діяч в еміграції, кінорежисер, кінооператор, колекціонер бібліотечних і архівних зібрань, автор «Дипломатичної історії України». У юнацькі роки був одним із засновників дружин бойскаутів у Білій Церкві, 1919 року долучився до повстання Січових Стрільців, деякий час перебував у найближчому оточенні Симона Петлюри і Володимира Винниченка. У січні 1919 р.

призначений до складу Надзвичайної дипломатичної місії УНР в США. Не потрапивши до місця призначення, залишився в еміграції, мешкав у Празі, Подєбрадах, став засновником української пластової дружини в Празі. На початку 1920-х переїхав у Париж, почав займатися мистецтвом кіно (автор класичних візрів кіноавангарду «Монпарнас», «Електричні ночі», «Марш машин», «Генерали без ґуздиків» тощо), став активним автором більшості світових часописів із цієї тематики, був представником ВУФКУ в Парижі, працював у Франції, Іспанії, Швейцарії.

² За цією адресою нині працює консульство Алжиру у Франції: CONSULAT D'ALGÉRIE 20 bis av Mont Rabeau.

³ Чітку позицію щодо невідповідності масштабам трагедії судового процесу з приводу підпалу бібліотеки висловили незламні борці проти тоталітарного режиму — Євген Сверстюк та Іван Світличний у памфлеті «З приводу процесу над Погружальським». Поширення памфлету вважалося державним злочином. «Злочинцями» на цій підставі стали Михайло та Богдан Горині, Михайло Осадчий, Михайло Косів та ін.

⁴ На думку українських істориків О.Г. Бажана та Ю.З. Данилюка, версію про організований спецслужбами підпал бібліотеки з метою знищення унікальної колекції українки та рукописних фондів, породила сама система, яка невинуватно утаємничувала будь-які екстраординарні події в житті суспільства. Як з'ясували дослідники, найбільших ушкоджень зазнали фонди літератури з географії, медицини, деяких технічних дисциплін; наявність під час пожежі якихось спеціальних речовин, які завадили якнайшвидшому гасінню, не підтверджено архівними документами [14].

⁵ Є. Слабченка непокоїла діяльність Української видавничої спілки в Лондоні, яка напередодні відзначила 15-річчя видання журналу «Визвольний шлях», і активно друкувала українські книжки.

№ 1

Лист Деніс Слабченко-Борне до Михайла Єреміїва з приводу Архіву Євгена Деслава

Ніцца, 22 жовтня 1966 р.

Шановний Пане,

Прошу вибачення, що так довго не відповідала на ваш лист, але я була занадто виснажена всі ці дні від жахливого шоку і нічого не хотіла робити. Ваш довгий та люб'язний лист мене втішив. Це правда, що мій чоловік був хорошим кінематографістом і часто стикався з труднощами під час роботи. Він був дуже ретельним та завжди намагався поставити себе на місце [...], які часто трапляються в цій роботі. Він втішався книжками, він відпочивав пишучи, він [...] для книги, яку він писав. Потім прийшла ця жахлива смерть, яка перервала все це.

Що стосується бібліотеки, я ще не вирішила, прошу Вас, шановний Пане, відшукати лист мого чоловіка, в якому він робив натяк на орієнтовну вартість, як він оцінював. Це б мені дуже допомогло, щоб визначитися з ціною, яку я могла запросити в потенційного покупця. Цього ранку я отримала пропозицію з Канади із запитом щодо моєї ціни.

Ви також мені говорили про бібліотеку в Женеві, а чи будуть представники Женевської влади готові її купити? Я прекрасно розумію, що я не повинна квапитися, проте я б не хотіла зберігати всі ці цінні книги дуже довго. По-перше, тому що моє фінансове становище не дуже гарне. По-друге, я також не вічна і хочу бути впевнена до кого потраплять книжки.

Я думаю, що мене незабаром відвідає пан Вірста, котрий хотів придбати все разом. Мій чоловік підготував каталог всіх книг та документів, це б дуже мені допомогло, якщо б я його знайшла. Я продовжую його шукати серед документів. Дуже добре, шановний Пане, якщо Ви зможете приїхати до Ніцци. Це далеко від Женеви і втомлює. Повідомте мене, що Ви про все це думаєте, оскільки Ваші думки для мене дуже важливі.

Передавайте мої вітання мадам Єреміївій

Деніз Деслав

Пані Гречкосій також передає Вам вітання.

Бібліотека та архіви Канади, Mychailo Jeremijew fonds, 1999-00401-9, Series I, D.Correspondence-Individuals, vol. 3, fl.49

№ 2

Лист Михайла Єреміїва до Деніз Слабченко-Борне з приводу Архіву Євгена Деслава

Женева, 28 жовтня 1966 р.

Шановна Пані,

Я був стурбований Вашим довгим мовчанням, але я все прекрасно розумію, оскільки сам пережив подібну трагедію і розумію Ваші розстроєні почуття. Але я задоволений, що не сталося нічого страшного та життя продовжується іноді з перешкодами, але у нормальному руслі.

Ви мене просили дати Вам поради, ось вони:

Справа щодо розпродажу бібліотеки і архівів Вашого чоловіка — не складна, але складність полягає в тому, щоб продати за відповідною ціною. Таким чином, вам необхідно вирішити чи хочете Ви слідувати моїм порадам чи бажаєте діяти самостійно.

Якщо Ви хочете слідувати моїм порадам, по-перше, Вам необхідно тримати мене в курсі всього листування щодо бібліотеки і до того ж пересилати запити мені безпосередньо для підготовки відповідей. Якщо зацікавлені особи дізнаються, що я в справі, вони будуть набагато відповідалішими, ніж у випадку, якщо ви будете діяти окремо, так як я добре відомий у цій сфері. По-друге, не дозволяти оглядати бібліотеку без Вашої присутності і не приймати осіб, які не залишають свої портфелі в приймальній. Це обов'язкове правило для всіх бібліотек. Таким чином Ви уникнете випадків, коли аматори-книголюби не вкрадуть кілька томів, так як вони люблять це робити.

По-третє, дозволити мені приїхати аби побачити все на власні очі без будь-яких зобов'язань з Вашого боку, і вже після цього дати Вам поради безпосередньо. Я жалкую, що ви не прийняли мою пропозицію про візит, оскільки наразі я дуже зайнятий, але я розумію Ваші засмучені почуття, і те, що раніше Ви не могли про це думати. Зараз я дуже зайнятий, але я завжди зможу знайти час для бібліотеки, так як мене це дуже цікавить, і повірте мені, я не маю з цього будь-якої вигоди. Ежен, як і всі в цьому світі, не думав про смерть, і залишив незакінчену важливу роботу, яка повинна була стати йому винагородою за нерозуміння в усьому світі. До того ж, він не виключав, що я зможу закінчити його роботу та надрукувати, так як він мені говорив про це у своєму останньому листі. Це було б гідним завершенням його страждань.

Що стосується ціни, я не можу оцінити всю його кореспонденцію, так як в ній міститься багато листів, але я вже знайшов його лист від 23 вересня

1963 з наступною фразою: «Я зустрічався з представником ЮНЕСКО, який запропонував мені за бібліотеку 150 000 франків». Але з цього часу бібліотека збільшилася. Здається, що в іншому листі, який я поки не можу знайти, він також говорить про ціну, яка набагато зросла. Може бути, що в його кореспонденції я знайду пропозиції.

Ось чому дуже важливо нічого не продавати з колекції, оскільки за ринком і за всім уважно слідкують. У разі, якщо Ви продасте одну книгу з бібліотеки, про це одразу стане відомо, будуть казати, що Ви розпродаете бібліотеку, і що вона втрачає свою цінність. Я Вам також раджу написати пану Вірсті з пропозицією відкласти його візит, оскільки Ви очікуєте мого приїзду для упорядкування бібліотеки, після цього Ви можете дати точну інформацію про стан.

В мене стискається серце від величезної кількості кореспонденції, якою ми з Вами обмінємося. Скільки проектів та роботи, боюся подумати, якщо зі мною станеться те саме, все, що я підготував, буде нікому не потрібно, так як немає нікого, щоб цим зайнявся. У Вашому наступному листі прошу Вас повідомити мене про те, що Ви мені довіряєте зробити. Я приїду найближчим часом, щоб надати Вам на схвалення наступний план дій.

З найкращими побажаннями Михайло Єреміїв.

Бібліотека та архіви Канади, Mychailo Jeremijew fonds, 1999-00401-9, Series I, D. Correspondence-Individuals, vol. 3, fl. 49

1. Матвієнко В.М., Гайдуков Л.Ф. Архіви дипломатичні // Українська дипломатична енциклопедія. У 2 т. Т. 1. — К.: Знання України, 2004. — С. 81–82.
2. Листування Євгена Деслава / упоряд., вступна стаття й коментар о. Юрія Мицика. — К., 2009. — 358 с. — (Серія «Джерела з історії української еміграції»).
3. Мушинка Микола. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси. — К., 2005. — 160 с.
4. Боряк Тетяна. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010). — Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. — 544 с.
5. Палієнко Марина. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). — К.: Темпора, 2008. — 688 с., іл.
6. ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 463. — Арк. 56.
7. Бібліотека і архіви Канади, Andry Zhuk fonds, R2297-0-3-E, vol. 24, pl. 6.
8. Матіяш Ірина. Архівна українка в Канаді: історіографія, типологія, зміст. — К., 2008. — 152 с.
9. Матіяш Ірина. Чи був Євген Слабченко дипломатом? // Зовнішні справи. — 2014. — № 6.
10. Французенко Микола. Українські візії Євгена Деслава // Кіно-коло. — 1999–2000. — № 4–5. — С. 108–119.
11. Госейко Л. Про архів та де що з кіноархіву Євгена Деслава // Кіно-коло. — 2005. — № 27. — С. 29–36.
12. Книга митців і діячів української культури — учасників Першої Зустрічі українських митців Америки й Канади з громадянством у дні 3–5 липня 1954 р. — Торонто: Друкарня о. Василян, 1954. — 316 с.
13. Бібліотека та архіви Канади, Mychailo Jeremijew fonds, 1999-00401-9, Series I, D. Correspondence-Individuals, vol. 3.
14. Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Правда про «Справу Віктора Погружальського», або Хто і чому здійснив підпал Державної публічної бібліотеки АН УРСР // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1-2/4-5. — С. 177–187.
15. Білокінь С. Пожежі київської Публічної бібліотеки АН УРСР 1964 та 1968 років // Пам'ятки України. — 1998. — № 3-4. — С. 145–148.